

ЭТЫМАЛОГІЯ АСНОЎНЫХ ПАТАМОНІМАЎ МАГІЛЁўСКАГА ПАДНЯПРОЎЯ: НА ПРЫКЛАДЗЕ БАСЕЙНА РАКІ СОЖ

І. М. Шаруха

(Установа адукацыі “Магілёўскі дзяржаўны ўніверсітэт імя А. А. Куляшова”,
кафедра прыродазнаўства)

У артыкуле разгледжаны асноўныя патамонімы (назвы рэк) Магілёўскага Падняпроўя на прыкладзе рэк басейна р. Сож. Вызначаны патаманімічныя асновы, карані і прааналізавана семантыка.

АСЦЁР (АСТРА), рака на тэрыторыі Расіі і Магілёўскай абласці, левы прыток р. Сож. Увогуле гідронімаў з каранем СТР- немала ва Украіне, Беларусі і Расіі. Існуе шмат версій паходжання, але большасць з іх проста неверагодныя: 1) Ханаанская версія, у значэнні ‘праломная рака’. 2) Ад старажытнаславянскага ОСТРЪ – ‘войстры, гарачы, круты, бугрысты, няроўны’; рака-прысвячэнне Месяцу. 3) Лацінская версія – ад OSTENDO, OSTENTUS, OSTENTO (OS) – р. Асцёр прысвечана Пуцяводнай зорцы. 4) Ад старажытнаіндыйскага SRAVATI – ‘цячэ’. Аднак, ніхто з даследчыкаў не тлумачыць, якім чынам тэрмін

з санскрыта патраніў на берагі р. Дняпро (вывучэнне санскрыта ў Еўропе пачалося толькі з XVIII ст.). 5) Хазарская версія – на іўрышце: О+СТЕР, ВЪ+СТР, ОУ+СТРЬ, У+СТРЬ, О+СТРЬ; аснова *СИТЕР $\varnothing, \text{п. } \gamma$ – ‘хаваць’, ‘знікаць’; СЕТЭР $\varnothing, \text{п. } \gamma$ ‘патайнае месца’, ‘укрышце’, і інш. Але ні адна з версій не тлумачыць назву ракі. Латышскі апелятыў STRAUTS – ‘ручай’, нямецкі і шведскі STROM – ‘цячэнне, струмень, рака’, нават, беларускія геаграфічныя тэрміны СТРУМЕНЬ, СТРУГ, рускі СТРУЯ, старажытнагрэчаская назва ніжняга цячэння Дуная – ІСТР. Канструкцыя патамоніма: два караня АС- і ЦЁР-/ТР-; назва ў значэнні ‘рака, якая высекае з возера’.

БАСЯ. Вялікі гістарычны атлас падае назву як старажытнаіранскую. Але у назве праглядаюцца рысы фіна-вугорскага ўплыву: БА- (БАБ-/ БАД- /ВАД- ‘лясное возера’), С- звязана з СЕС- ‘рака’.

БЕСЕДЗЬ, рака ў Расіі, Магілёўскай і Гомельскай абласцях. Версіі назвы: 1) У значэнні СКАМЬЯ (Кисловской, 1974). 2) Ад слова БЕСЕДА (Жучкевич, 1974). 3) Версія А. Рогалева (2008) ад ОБ- ‘вада’ і СТА- – іранскі апелятыў ‘стаянка, стан, месца вобласці’. 4) Балцкая версія У. Топарава і А. Трубачова (1962) – ад літоўскіх BESTINIS, BEST-UPIS, латышкага BESTE, ад літоўскага BESTI – ‘капаць, утыкаць’ (А. Vanagas, 1981). Лічым, што ў канструкцыі патамоніма карані БА-/БЕС- – ‘вада, балота’ і –СЕТ- – фіна-вугорскі ‘ручай, лясны ручай, ручай у лесе на балоце, маленькая рэчка’.

ВІХРА (ВЕХРА), рака ў Смаленскай вобласці і Мсціслаўскім раёне, правы прыток р. Сож. Выводзіцца назва ад ‘віхур’ – ‘шмат лук, меандраў, звільн’. На мове комі ВІС- – ‘пратока’, венгерскія ВІЗ-, ВІЗС-, ВІЗАР- – ‘водны паток’. Беларускія народныя геаграфічныя тэрміны ВІХОР, ВІХРАВІНА – ‘глыбокае месца на рацэ, вір’ (Яшкін І., 2005).

ВОЙСКАЯ, рака ў Хоцімскім раёне, левы прыток р. Беседзь. У мясцовага насельніцтва назва звязваецца з ратнымі справамі продкаў па абароне беларускіх зямель. Гідронім фіна-вугорскі. ВОЙ- – ‘ручай’, ‘разгалінаванне ракі’. Каля в. Батаева (сярэдняе цячэнне) біфуркавала і потым ніжэй па плыні ўпадала двума рукавамі ў р. Беседзь. ВОЙ – беларускі геаграфічны тэрмін – ‘самае хуткае цячэнне ракі, вір’ (Яшкін І., 2005).

ВОЛЧАС (ВОЎЧЫЦА), рака ў Мсціслаўскім, Крычаўскім, Чэрыкаўскім раёнах, правы прыток р. Сож. Індаеўрапейскі карань OL (Э. Мурзаеў, 1984) азначае ‘мокрае, затарфаванае месца’. Фіна-вугорская ВОЛ- – ‘рака, паток, пратока’: комі ВОЛ-/ОЛ- ‘ручай, пратока’, карэльскі тэрмін ВАЛУО – ‘ліцца’ (Ч- ‘возера’, ‘выток з возера’).

ВУДАГА, рака ў Чэрыкаўскім раёне, басейна р. Сож. 1) варыянт, калі гук –В- не з’яўляецца прыдадзеным да караня тапоніма – ВУД – ‘лясная’, напрыклад, саамская назва Вудьявр – ‘лясное возера’ (у англійскай мове WOOD – ‘лес’). 2) варыянт, калі гук –В- прыстаўны, аснова УД(А)- – можа паходзіць ад старажытнаіндаеўрапейскага UDOR- /UDOS- у значэнні ‘вада’ [Манаков] і –ГА- – ‘рака’. Акрамя таго, марыйскае ВУД- ‘вада’.

КРУПНЯ, рака ў Клімавіцкім і Касцюковіцкім раёнах, левы прыток р. Жадунька. Назва ад асноў КР- і –УПА- (UPЕ – ‘рака’, у арэале балтаў, у т. л. голядзі), або ПЕЛЬ – у сэнсе ‘забалочанае’.

ПАРАСІЦА, рака ў Горацкім раёне, левы прыток р. Проня. Адна з галоўных рэк ў старажытнай гістарычнай вобласці БАСЕЯ (ВАСЕЯ)-ПАПРОННЕ з вялікай колькасцю старажытных населеных месц. Назвы з каранем РАС-/РОС- звычайна выкарыстоўваюцца для патамонімаў у значэннях ‘рака з рудай вадой, з балотнай вадой’, ‘рака-балаццянка’ (-ЦА/-ЕЦА/-ІЧА ‘струмень’, ‘рака’).

ПНЁЎКА, рака ў Дубравенскім і Горацкім раёнах, левы прыток р. Проня. Успрымаецца як рака з пнямі. Але ПНЕНІ – ‘маленькае’, ПАН – ‘балота’, магчыма і сувязь з NEVO – ‘балота, махавое балота’. Сувязь з NIGGE- – ‘балота’.

ПРОНЯ (ПРУПА, ПРУПОЯ, ПРОПАНЬ), рака ў Віцебскай і Магілёўскай абласцях, правы прыток р. Сож. Даліна глыбокаўрэзаная, скрынкападобная. Падобныя гідронімы ёсць у Расіі – у Разанскай, Тульскай, Цвярскай абласцях і інш. Існуе немала версій паходжання назвы. 1) Тэонім – ад Бога Прона. 2) Ад легендарных першапачатковых дзяўчыны Басі і юнака Проня. 3) Ад хуткага цячэння, напрыклад, у чэшскай мове PRONŮ, PRUDKŮ – ‘хуткі’ (М. Фасмер). 4) Балцкая версія У. Топарава і А. Трубачова з эвалюцыяй назвы Проня– *ПРЭНА – *Пьрена – *Рігеп-. 5) Фіна-вугорская версія, сувязь з мардоўскім апелятывам ПРА- – ‘галава, вяршыня’ (‘выток вялікай ракі’, напрыклад, Сож становіцца найбольш прыдатным для суднаходства ад зліання з Проняй). 6) Славянская версія. У І. Яшкіна (2005) ПРОПОЙ – ‘магутны вір пры ўпадзенні р. Проні ў р. Сож’ і ПРОПАСЦЬ – ‘глыбокае месца на балоце, у рацэ, возеры’. С. Басік (2004) прыводзіць тэрмін ПРОПАСЦЬ (‘хто патрапіў у непраходнае балота, той і прапаў, загінуў’). Усе назвы, уключаючы і варыянтныя, полімоўныя выкарыстаны ў значэннях ‘глыбокая хуткая [у цяснине] рака з пачаткам у балоце, возеры’. Можна параўнаць з літоўскім геаграфічным тэрмінам PRAVARAS – ‘глыбокая яма ў балоце’, альбо звязаць гэты тэрмін і з асаблівасцямі вытока, і асаблівасцямі ў вусці (наяўнасць віра пры сутоку з р. Сож). Нельга ігнараваць і ўплыў тэрміна ПРОПВА – ‘прарыў, пралом ад вады, прамое рэчышча’, ‘пропасць, абрыў, круты бераг, вомут’.

РЖАЎКА (БЕЛІЦА), рака ў Чавускім раёне, левы прыток р. Будлянка. Успрымаецца, як колеравая характарыстыка, але патамонім мае першапачатковае значэнне ‘вада, азёрнае месца’, або ‘выток з забалочанага возера’. Варыянтная назва Беліца – указанне на балотны выток.

СОЖ, рака ў Смаленскай, Бранскай абласцях Расіі, Магілёўскай і Гомельскай абласцях краіны, левы прыток р. Дняпро. Падобныя назвы ёсць у басейне р. Волга, у Венгрыі. Тлумачэнне праз фіна-вугорскае SUZI – ‘воўк’ лічым наіўным. Збліжэнне з балцкім і старажытнарускім SUGE – ‘дождж’ нічога не дае для тлумачэння. У кнізе “Памяць. Касцюковіцкі раён” дзецца версія паходжання ад іранскага ‘вада’, СУДЖАЦІ – ‘чысты’. Не маюць дачынення да назвы і тлумачэнні У. Пянова, Б. Пуцілава ад СОЖЬ, САЖАРЫ, ПАЖАРЫ – ад спальвання лясоў (радзімічы актыўна звадзілі лясы пад раллю), ад назвы Сажара, ад СТАЖАРЫ – Млечны шлях. На самой справе, усё магчыма прасцей: раён знаходзіцца ў арэале старажытнай фіна-вугорскай экспансіі і патамонім Сож паходзіць ад апелятыва ШОШ – ‘ручай, рака’, на мансійскай мове СОС – ‘рака’, на мове комі СОС – ‘рукаў ракі’.

СУРАЎ, рака ў Клімавіцкім і Касцюковіцкім раёнах, правы прыток р. Беседзь. СУРАЎ, СУРОВ – старажытнарускія тэрміны ў значэнні ‘сырое месца’ (спалучэнне фіна-вугорскага SUO – ‘балота’ і стараславянскага РЪВ, РОЎ). Корань у патамоніма СУР-/ШУР-. Значэнні кораня можна лёгка ўстанавіць пры сапастаўленні з удмурцкім тэрмінам ШУР – ‘рака, ручай, лагчына’, комі ШОР – ‘ручай, талая вада’, з саамскім SURRE – ‘рукаў ракі’, мансійскім САР- – ‘пратока’.

Вывучэнне гідраніміі Віцебскай і Магілёўскай абласцей пацвярджае першапачатковую гіпотэзу, што ў рэгіёне “Беларусь і Падняпроўе” (назва з т. IX “Расія”) да паловы назваў фіна-вугорскага і балцка-вугорскага паходжання, яшчэ адна частка (да 1/3) – балцкія, каля 10% патамонімаў славянскія (і ўмоўна славянскія), акрамя таго, сустракаюцца настратычныя гідронімы, скіфскія, гоцкія, кельцкія. Праведзенае даследаванне паказвае, што аднясенне тых ці іншых патамонімаў па моўнай класіфікацыі ў “Вялікім гістарычным атласе” не заўсёды дакладнае.